

1. Ke studené válce a rozdělení světa (1945-1948)

NOVÁ PODOBA SVĚTA

Druhá světová válka v řadě ohledů zcela radikálně změnila vztahy a poměr sil na celém světě. Z jeho mapy zmizelo několik dřívějších mocností, států Osy: Německo, Japonsko a Itálie, které se nyní staly pouhými objekty mezinárodní politiky a jejichž vnitřní správu zajišťovaly příslušné spojenecké okupační mocnosti, i když ty posléze správu na nejnižších úrovních svěřovaly místním orgánům. Do stejné role se také dostala řada válečných spojenců Německa, od Finska na severu po Bulharsko.

Válka však především mimořádně výrazně změnila poměr sil mezi vítěznými státy v ekonomické a finanční rovině. Více než polovinu světového hrubého domácího produktu po válce generovala jediná země – Spojené státy americké.¹ Začátek války definitivně ukončil téměř desetiletí hospodářské recese a stagnace od Velké hospodářské krize z přelomu 20. a 30. let. Vyvolal obrovskou poptávku po vojenské výzbroji a výstroji a dalších komoditách nejen ze strany Velké Británie či Francie a řady dalších zemí, ale také v samotných Spojených státech, které začínaly zásadně rozšiřovat své ozbrojené síly. Průmyslová výroba USA se proto mohla jen mezi lety 1937–1943 více než zdvojnásobit, ale rostla také produkce zemědělství. Z celkového rozmachu hmotných a finančních potřeb Spojenců těžila finanční sféra. Průmyslový vzestup a výstavba armády způsobily, že nejenže zmizela předválečná asi 15% nezaměstnanost, ale nastal i dokonce i jistý nedostatek pracovní síly, který zacelila až rostoucí zaměstnanost žen.²

Na mimořádně prudkém růstu produkce se podepsaly nejen obrovské válečné požadavky, ale umožnil ho realizovat nový přístup amerického státu. Americká vláda nechala postavit celé nové výrobní podniky (plných asi 75 %). Ty pak pronajala americkým soukromým společnostem a posléze jim je umožnila levně koupit.

Američtí podnikatelé, kteří přešli do administrativy, v níž pracovali jako „dolar-a-year-men“, tj. za čistě symbolickou odměnu, získali velké pravomoci. Americké společnosti s aktivní podporou administrativy, včetně prezidenta Franklina D. Roosevelta, pronikaly do oblastí, které byly před válkou doménou jiných, zvláště britských společností. Roosevelt se osobně (mj. za rozhovorů se saúdskoarabským králem Saúdem na palubě křižníku Quincy 14 února 1945) zasadil o to, aby britské pozice v těžbě ropy v Saúdské Arábii převzaly americké společnosti. A obdobně tomu bylo i jinde.³

Spojené státy začaly po válce sice urychleně demobilizovat armádu, udržely si však silné válečné námořnictvo a letectvo, a především si až do roku 1949 udržely jaderný monopol. Americká ekonomika však musela čelit velkému problému, totiž riziku – přechodu od hypertrofované, silně předimenzované válečné ekonomiky na mírové podmínky. Existovalo velké riziko prudkého a výrazného snížení produkce ekonomiky a po návratu demobilizovaných vojáků i prudký vzestup nezaměstnanosti. Nedalo se však očekávat, že by vnitřní americký trh byl schopen absorbovat produkci tak silného hospodářství, a proto měly průmyslové a obchodní kruhy eminentní zájem na udržení vývozu jako jisté náhrady za válečnou výrobu a Lend-Leas či program OSN UNRRA.⁴

Nový americký ministr financí Fred Vinson proto již 7. července 1945 upozorňoval: „Náš program udržení vysoké úrovně produkce, zaměstnanosti a národního důchodu závisí na tom, zda budeme úspěšní v rozšiřování světového obchodu. Obchod je důležitým faktorem naší ekonomiky. Potřebujeme trhy v zahraničí.“ Vinson varoval, že „pro velké části [amerického] zemědělství a průmyslu znamená export rozdíl mezi prosperitou a depresí.“⁵Jeho slova jen odrážela celkový náhled činitelů amerických průmyslových a obchodních kruhů, které s končící válkou, fakticky již od roku 1944, vyslovovaly stále naléhavěji podobná varování a obavy z poválečné deprese. Ve spojení se sociálními a politickými aspekty Spojené státy o dva roky později reagovaly iniciativou a nabídkou Marshallova plánu.

Spojené státy měly tak měly po druhé světové válce jako jediná mocnost k dispozici exkluzivní paletu nástrojů, kterými mohly

ovlivňovat svět. Především se jistě jednalo o ekonomické a finanční nástroje, ať již byl státní či z iniciativy společností a jednotlivců. Doplnovala je vojenská síla letectva a námořnictva a výlučné vlastnictví jaderné zbraně, ale jako jeden z vítězů nad Německem, Itálií a Japonskem nesly sebou také silný politický a morální vliv. Souběžně s nimi se šířily i americké kulturní vlivy a zvyky. Vedle ekonomické a vojensko-politické moci Spojených států se tedy jejich vliv opíral o tzv. soft power, o to, že svět s výjimkami (SSSR) celkem velmi lehce přebíral americké hodnoty a vzory.

Spojené státy se díky své hospodářské a finanční síle stavěly také proti klasickému typu kolonialismu, tj. fyzickému ovládnání daných území. Již za války Roosevelt preferoval jeho zrušení či alespoň modifikace, které by uvolnily celní a jiné překážky vůči pronikání amerického zboží a kapitálu do kolonií. Někteří Američané zastávali i názor, že přímá kontrola zemí, může radikalizovat jejich elity a generovat u nich nejen protikoloniální postoje, ale i postoje vedoucí proti zájmům Západu jako takového.

Sovětský svaz podle Marka Harrisona za války ztratil asi 22–23 % veškerého předválečného kombinovaného lidského a fyzického bohatství. Odhadem více než 500 miliard předválečných dolarů (národní důchod USA činil v roce 1945 „jen“ 212 miliardy dolarů).⁶ Skutečnost, že Sovětský svaz zvítězil, jako by potvrdila správnost všech předválečných hospodářských, sociálních či dalších politik, včetně represí, jež se staly nástrojem řízení státu a společnosti, v níž jedinec byl důležitý jen jako součást širokého mechanismu. Pokud „nefungoval“, pak ho bylo nutné vyměnit a pro výstrahu podrobit represím. Stalin proto po válce, kdy byly nejvyspělejší části země zničené a Spojené státy měly jadernou zbraň, činil kroky necivilizované a brutální, aby se nevystavil nebezpečí intervence a zajistil sovětskou bezpečnost. Revoluce byla plně nahrazena *Realpolitik*.

Vliv Moskvy na mezinárodní scéně a v jednotlivých zemích se omezoval pouze na politický a morální kredit vítěze a pak na přímou kontrolu zemí střední a východní Evropy, zvláště těch, které se nacházely v kategorii poražených spojenců Německa. Nicméně skutečnost, že Rudá armáda osvobodila řadu zemí a byla na jejich území přítomná, umožňovala Moskvě kontrolovat a ovlivňovat jejich vývoj.

Velká Británie sice vyvinula velké válečné úsilí, avšak patrně by válku bez pomoci Spojených států sama nezvládla. Podle měnících se amerických podmínek nejprve ve Spojených státech nakupovala válečnou výzbroj a výstroj a ostatní nezbytné komodity, a když ji docházela disponibilní hotovost, musela odprodávat pod cenou svá aktiva, kapitálové účasti, akcie i majetek ve Spojených státech. Posledním krokem, ke kterému se musela uchýlit, byly půjčky. Před naprostým finančním vyčerpáním ji zachránil až program o Půjčce a pronájmu (Lend-Leas) z jara 1941. Spojené státy tak vystřídaly Velkou Británii i v roli světového finančního centra, neboť vlastnily na dvě třetiny světových finančních rezerv. Důsledkem síly americké ekonomiky a finančnictví a krajního vyčerpání ostatního válčícího světa a inflace byla dolarizace světové ekonomiky, všeobecné používání dolaru jako platidla i obrany proti inflaci, která se opírala o Mezinárodní měnový fond (IMF), Světovou banku a ostatní instituce tzv. Brettonwoodského systému.⁷ Světový konflikt vedl k tomu, že Spojené státy vystřídaly Velkou Británii také na pozici světového finančního centra, mj. proto, že tehdy vlastnily asi dvě třetiny světových zlatých rezerv.

Zdevastovaná a vyčerpaná Británie vyšla z války s opotřebovaným průmyslem a silně zadlužená, současně však měla množství závazků na celém světě. Vzápětí začala první fáze dezintegrace dokonce samotného impéria v Britské Indii, jež vytvořila další tlaky na britskou ekonomiku a finanční zdroje a zprostředkované pak i na politiku vlád, byť zprvu ještě zastávaly názor, že by Británie mohla fungovat jako třetí síla mezi Východem a Západem.

Ostatní válkou vyčerpané země v Evropě i jinde měly sice eminentní zájem na dovozech ze Spojených států, kterých by využily k obnově svých ekonomik a stabilizaci sociální úrovně, avšak neměly finanční prostředky, kterými by tyto dovozy hradily. Zprvu nejhorší problémy řešily získáváním půjček od Spojených států (Itálie, Francie, Velká Británie), avšak jejich výše nepostačovala a evropské země potřebovaly jiný, dlouhodobý systém.

Předválečná mocnost Francie nyní zápasila s následky války, a přestože stála díky skvělému úsilí generála de Gaulla na straně vítězů, její vliv na mezinárodní scéně byl minimální. Jisté šance ji posléze poskytla rysující se studená válka, neboť s francouzskou

armádou se muselo počítat v každém scénáři „obranu západní Evropy proti sovětské hrozbě“. Ostatní předválečné mocnosti (Německo, Itálie, Japonsko) prozatím zmizely z politické mapy světa a staly se jen objektem spojenecké politiky, či spíše jejího nedostatku. Šance na obrat jim dala opět začínající studená válka. Vyčerpaná a rozvrácená však byla celá Evropa, a proto vlády v západní Evropě usilovaly o to, aby se Spojené státy nevrátily ke svému izolacionismu, nýbrž aby se dlouhodobě angažovaly v Evropě.

Z hlediska Spojených států byl s rozvojem studené války stále důležitější vojenský potenciál západoevropských států, zvláště Francie, a stále naléhavější potřeba čelit sociálnímu napětí, které vytvořila zničená a silně oslabená ekonomika. Napětí se promítalo do politických a volebních preferencí obyvatelstva, v jejichž důsledku výrazně posílily pozice komunistických stran. Ve Francii a Itálii do té míry, že tamní komunistické strany byly zastoupené ve vládách. Sociální stabilizace ovšem závisela na obnově ekonomik příslušných států, včetně německé, a na obnově mezinárodního obchodu. Vědomí těchto souvislostí došlo ve Washingtonu poměrně rychle sluchu a vyústilo ve zformulování rozsáhlého programu.

Moskva v projekci svého vlivu do zahraniční musela spoléhat na svoji politickou a morální sílu jako vítěze ve válce, na sílu a roli místních komunistických stran či přítomnost Rudé armády v zemích střední a východní Evropy. Průběh a konec války nicméně velmi výrazně posílily autoritu sovětského vedení a Josifa V. Stalina osobně, daly „zapomenout“ na čistky a represe z předválečných let. Část světové i sovětské veřejnosti byla ochotná je vnímat, pokud si je ještě pamatovala, jako „cenu“ za vítězství. Sovětský svaz ovšem téměř zcela postrádal možnost uplatnit hospodářskou a finanční stránku své zahraničněpolitické angažovanosti. Měl proto eminentní zájem, avšak nikoliv bezbřehý, o spolupráci se Spojenými státy při rekonstrukci a o získání americké půjčky na ni. Aktuálně ihned po válce řešil začátek obnovy na úkor reparací a odvozem celých továren z území okupovaných Rudou armádou do Sovětského svazu. Takový přístup ovšem hospodářsky oslaboval držená území. Vyvolával třenice s anglosaskými spojenci, neboť sovětské reparační nároky se vztahovaly také na ta území

Maršál Žukov přijímá za sovětskou stranu kapitulaci německé branné moci v Berlíně-Karlshorstu dne 8. 5. 1945. Vlevo od něj A. J. Vyšinskij, vpravo generál V. Sokolovskij.

Německa, která kontrolovaly americké či britské orgány a přispíval ke zhoršení jejich vztahů.

Sovětský svaz a jeho západní (ještě) spojence, odcizoval již zcela rozdílný pohled na vývoj poválečného světa podmíněný rozdíly jejich společenských a politických ideálů. Západní mocnosti zneklidňoval nárůst mocenského a politického vlivu Sovětského svazu. Stalin sice respektoval dohodnuté demarkační linie i zájmové sféry, avšak hospodářský a politický život v zemích jižní a západní Evropy byl příliš ovlivněn válkou a vyznačoval se růstem vlivu levice a místních komunistických stran. Znepokojení anglosaských spojenců posilovala skutečnost, že na územích osvobozených či kontrolovaných sovětskou armádou prováděly politické síly z levého a středového spektra politických sil změny v hospodářském a sociálním zřízení (znárodnění, agrární reformy) a vyřazovaly z politického života politickou pravici. Silně na ně působila zejména situace v Polsku, v němž sovětské vojenské a bezpečnostní složky tvrdě potlačovaly prolondýnský odboj a vytlačovaly na

okraj politického života stoupence polské londýnské emigrační vlády. S tou Moskva neudržovala diplomatické vztahy a plně podporovala polskou prozatímní vládu, kterou koncem války vytvořil lublinský Polský výbor národního osvobození (prosinec 1944). Sovětské vedení znemožnilo konání svobodných voleb, k nimž se Stalin zavázal na jaltské konferenci. Volby, které zde později proběhly, byly evidentně zfalšované.⁸

Podobným způsobem postupovala Moskva v Rumunsku a Bulharsku. V těchto zemích měla úlohu zjednodušenou tím, že obě země patřily do kategorie poražených spojenců Osy. Proto v nich měla rozhodovat spojenecká kontrolní komise, kterou podle příkladu z Itálie, kde podobnou komisi ovládli Britové a Američané, ovšem zde ovládli sovětsští zástupci. V několika rychlých sekvencích donutila Moskva vládcy obou zemí, aby dosazovali do čela vlád jí určené politiky. Teprve silné protesty Velké Británie a Spojených států ji přiměly, aby umožnila vytvoření koaličních vlád se zastoupením dalších politických sil. Teprve ty pak obě mocnosti diplomaticky uznaly.⁹

Politický vývoj v Československu byl ovládán Národní frontou, sdružením několika politických stran, jež vedly protifašistický odboj, a v níž si Komunistická strana Československa (KSČ), podobně jako v jiných zemích, zajišťovala nejsilnější pozice. Sovětská okupační zóna v Německu pak byla pod plnou kontrolou sovětských orgánů. Z postupu Stalina bylo jasné, že posiluje sovětskou kontrolu nad zeměmi střední a východní Evropy a posiluje jejich satelitizaci ve vztahu k Moskvě.

Známe výsledky, avšak Stalinovy myšlenkové pochody můžeme jen odhadovat, byť s velkou mírou věrohodnosti. S koncem války totiž prudce narůstala četnost signálů, které jasně naznačovaly, že anglosaští spojenci mění svůj postoj vůči Sovětskému svazu, že ho začínají považovat nejen za soupeře, ale přímo za nepřítel. Za takové situace Stalin musel nutně uvažovat o upevnění sovětské kontroly nad nově vytvářeným sovětským obranným perimetrem. A ten měl být co nejhlubší, když uvážíme rychlost a dosah postupu německé armády v prvních měsících války. Zahrnoval tedy státy střední a východní Evropy, aby zamezil jejich možnému odklonu od Sovětského svazu. Sovětské drsné metody

použité k získání či posílení kontroly nad některými z nich (v této době především Polsko, Rumunsko, Bulharsko) pak vyvolávaly kritiku a odvetné kroky dosavadních spojenců.

ZMĚNY PARADIGMAT

Vedle zřejmé skutečnosti, že nová Trumanova administrativa vůči Moskvě zaujala výrazně ostřejší postoj charakterizovaný zvláště americkou kritikou sovětského postupu v Polsku, v Rumunsku a v Bulharsku, přinášely sovětské zpravodajské služby nové informace o americko-britské tajné spolupráci zaměřené proti Sovětskému svazu. Britské a americké kryptografické orgány za války velmi úzce spolupracovaly při luštění německých (Britové) či japonských (Američané) šifer. Nicméně v červnu 1945 americký US Army and Navy Communication Intelligence Board (ANCIB) navrhl britské straně, aby Velká Británie a Spojené státy spolupracovaly na daném poli i po válce, avšak nyní proti Sovětskému svazu. Návrh se stal základem projektu BOURBON, přičemž obě strany si vyměnily styčné mise. Stalin se o této anglo-americké spolupráci dozvěděl díky známému Kimu Philbymu, sovětskému agentovi, který v britské službě MI6 vybudoval protisovětskou kontrašpionážní sekci a náležel k elitním sovětským agentům ve Velké Británii.¹⁰

Zcela jednoznačný význam měla ovšem příprava vojenského plánu operace „Unthinkable“, který na Churchillův pokyn zpracovávali britští vojenští plánovači a jehož jedna z verzí byla zpracovávána k předpokládanému zahájení vojenských akcí 1. července 1945. Základy plánu „Unthinkable“ vycházely z několika premis: ze silné podpory americké a britské společnosti pro válku se Sovětským svazem a také z velmi vysoké bojové morálky nasazených vojáků. Ozbrojené síly Velké Británie a Spojených států měly podporovat polské vojenské jednotky a počítalo se s využitím německého hospodářství a lidských zdrojů pro válku. Vojenští analytici uvažovali o dvou scénářích: a to o totální válce nebo o omezeném konfliktu.

Potřebné síly anglosaských spojenců k 1. červenci se odhadovaly na 20 pěších, 20 pancéřových divizí, 5 divizí výsadkových a k dispozici měly být i další jednotky v ekvivalentu 8 divizí. Spojenecké

německé vojsko mělo tvořit 10 divizí pěchoty a 1 pancéřová divize, ovšem k dispozici měly být až v další fázi války. Úder mělo v první etapě podniknout 47 spojeneckých divizí, z toho 14 pancéřových. Rudá armáda mohla podle odhadů k uvedenému datu postavit 170 divizí, z toho 30 pancéřových. Podle druhé varianty plánu z 8. července měla mít spojenecká vojska již 103 divize (z toho 23 pancéřových), 64 divizí měly postavit Spojené státy, Velká Británie 35 a Polsko 4 divize. Počítalo se také s nasazením silného letectva a námořnictva.

Autoři plánu zastávali názor, že je možné Sovětský svaz porazit buď hospodářsky, a to obsazením jeho nejdůležitějších měst, což by nedovolilo Moskvě pokračovat ve válce, nebo zničit Rudou armádu. Oba základní scénáře měly velké nedostatky. Plán sice nevylučoval vítězství v totální válce, ale předpokládal, že by trvala velmi dlouho.

V úvahu přicházela také varianta konfliktu malého rozsahu, který by měl přinutit Moskvu, aby přijala anglo-americké podmínky. Otázkou však bylo, zda by se podařilo zasadit Rudé armádě a Sovětskému svazu tak velké údery, které by ho „poslaly do kolen“, a navíc zde existovalo riziko, že by omezená válka mohla rychle přerůst v totální válku.¹¹

Plán 31. května 1945 projednali náčelníci štábů Velké Británie, kteří odmítli celou výchozí koncepci i jednotlivé varianty. Po letních parlamentních volbách, v nichž Konzervativní strana prohrála a z Churchilla se stal „jen“ poslanec dolní komory, byl celý plán odložen.¹²

Britové nicméně nepřestali uvažovat o válce proti Sovětskému svazu. Již koncem roku 1945 generálmajor sir Gordon MacMillan, zástupce náčelníka Imperiálního generálního štábu a vedoucí výzkumného odboru, dal příkaz svým podřízeným, aby prověřili, jakých prostředků by bylo třeba ke zničení všech sovětských měst se 100 tisíci a více obyvateli. Zajímalo ho také, kolik by Sovětský svaz potřeboval jaderných bomb, kdyby chtěl provést obdobný úder proti Velké Británii či proti Spojeným státům. 22. ledna 1946 dostal odpověď. Britští analytici vytypovali 84 sovětských měst, která by se mohla stát cílem jaderných útoků tak, aby zabily 88 % sovětského obyvatelstva. K tomu by bylo třeba svrhnout

až 370 jaderných bomb. Naproti tomu odhadli, že Sovětský svaz by potřeboval ke zničení 42 britských měst až 225 bomb. Rozbor problému však výrazně komplikovaly geografické poměry a rozměry Sovětského svazu, činnost jeho protivzdušné obrany aj.¹³

Ačkoliv se protifašistická koalice začala již koncem války hroutit, podobné apokalyptické scénáře se nikdy nerealizovaly. Ostatně ani jedna ze stran kromě Spojených států nedisponovala jadernými bombami, avšak pro Moskvu již jen podobné uvažování muselo být signifikantní. Stejně jasné bylo uvažování W. Churchilla. Ten cestou na teheránskou konferenci v prosinci 1943 zdůraznil Haroldu MacMillanovi: „Německo skončilo, bude jen trvat nějaký čas, než se uklidí nepořádek. Reálným problémem je dnes Rusko. Nemůžu přesvědčit Američany, aby to také tak viděli.“¹⁴

V následujících měsících Churchill usiloval o změnu amerického postoje. Od počátku roku 1945 se obě mocnosti shodovaly v pohledu na sovětskou politiku v Polsku a britská strana si zajistila i tichou americkou podporu své politiky na Balkánském poloostrově, zvláště v Řecku. S nástupem Trumanovy administrativy shoda dále vzrostla a Spojené státy převzaly vedení.¹⁵

První analýzy anglosaských spojenců považující Sovětský svaz za strategické nebezpečí v době po skončení války vznikaly již ve druhé polovině války. Možná jako reakce na sovětské válečné úspěchy (Kursk) se v září 1943 britští náčelníci štábů vyslovili pro zpracování studie, jež by analyzovala vliv Sovětského svazu na britské strategické zájmy. Rozbor připravilo britské ministerstvo zahraničních věcí k 10. únoru následujícího roku. Autoři materiálu došli realisticky k závěru, že se Sovětský svaz bude muset soustředit na obnovu vlastní ekonomiky, na posilování kontroly nad Německem, ale nikoliv na expanzi. Obdobně se vyjádřil společný výbor zpravodajských služeb (Joint Intelligence Committee), který předpokládal, že se Moskva soustředí na to, aby zabránila remilitarizaci Německa. Za riziko považovali britští zpravodajci možný pokus o infiltraci do prostředí britského komunismu a rivalitu Sovětského svazu, Spojených států a Velké Británie na Středním východě v souvislosti s ropnými ložisky.¹⁶

S blížícím se koncem války se v britských pohledech na Moskvu začaly zvýrazňovat rozdíly v chápání role SSSR a poválečného

vývoje, které dělily diplomaty (Foreign Office) a vojenské kruhy (náčelníci štábů). Náčelníci štábů měli silící tendenci považovat Sovětský svaz za potenciální hrozbu Británii. Armáda proto také chtěla v co největší míře uchovat hospodářský a vojenský potenciál Německa tak, aby byl využitelný proti Sovětskému svazu. Jejich názory nenacházely přílišnou oporu v postojích Foreign Office, který se obával, že zhoršením vztahů s Moskvou by se výrazně zkomplikovalo řešení množství poválečných problémů, a to nejen v Evropě.¹⁷

Foreign Office proto stále poměrně velmi realisticky hodnotil Stalinovu politiku. V rozsáhlém memorandu z 29. dubna 1944 konstatoval, že stálým cílem sovětské zahraniční politiky již před válkou bylo vyhnout se válce a realizovat velké plány průmyslového a sociálního rozvoje. „Po Stalinově vítězství nad Trockým [1927 nejpozději] byla celá sovětská zahraniční politika podřízená tomuto cíli a šíření bolševismu nebo podněcování světové revoluce byly odloženy.“¹⁸

Memorandum ovšem zdůrazňovalo, že sovětská politika stále vychází z hledání „absolutní bezpečnosti“ Sovětského svazu, neboť Moskva podle Foreign Office činila rozdíly mezi zeměmi ležícími na východ od Německa, které by měly mít dobré vztahy se sovětskou vládou a tvořit východní hráz proti případnému oživenému Německu, a zeměmi západní Evropy, které by, vedené Velkou Británií, tvořily západní hráz proti Německu (bod 29 memoranda).

Z pozdějšího pohledu zpracovala brilantní analýzu sovětské zahraniční politiky a Stalinových cílů britská zpravodajská služba v polovině prosince 1944. Položila mj. důraz na ekonomické aspekty sovětského poválečného vývoje, včetně dopadů války na ekonomiku SSSR a na nutnost její obnovy. Podle zpravodajců ale takový program musel logicky vyžadovat dlouhé období míru a byl by značně urychlen, kdyby Rusko mohlo dovážet z ciziny průmyslové zboží a čerpat velké dodávky z reparací z Německa. Zpravodajci však opětovně zdůraznili, že „ruská touha po [dosažení] absolutní bezpečnosti bude velmi velká“ a že Sovětský svaz sice bude připraven zapojit se do celosvětové bezpečnostní organizace (OSN), ale především podtrhli, že bude chtít vybudovat

kolem svých hranic systém nárazníkových států. Současně bude usilovat na co nejdélší dobu o zničení agresivní moci Německa a Japonska.

Jak později ukázaly sovětské kroky a nároky, přesně odhadli i rozsah sovětského pásma, neboť podle nich „v Evropě bude Rusko považovat Finsko, Polsko, Československo, Maďarsko, Rumunsko, Bulharsko a v menší míře Jugoslávii za [svůj] obranný perimetr... Bude chtít dominovat Černému moři a efektivně kontrolovat průjezd [cizích] válečných lodí Úžinami [Bospor a Dardanely]. Na Středním východě bude chtít kontrolovat severní Persii [severní Írán s bohatými ložisky ropy]. Na Dálném východě se kromě japonského Sachalinu [jižní část ostrova] a Kuril pokusí získat nějaký druh kontroly nad Mandžuskem a Koreou...“¹⁹

Dále zdůraznili patrně zcela rozhodující aspekty sovětské zahraniční poválečné politiky totiž, že uvedená území přirozeně spadají do sovětské zájmové sféry a že jim povolí nezávislost tak dlouho, dokud „Rusko bude v situaci zajistit, aby sledovaly politiku v souladu s jeho strategickými zájmy“ (bod 11). Vzhledem k tomu, že bude usilovat o co nejdélší oslabení Německa a Japonska tak, aby obě země nebyly schopné agrese, „Rusko by považovalo za potenciální hrozbu své bezpečnosti jakýkoliv trend k usmíření mezi západními mocnostmi a Německem“.²⁰

Závěr analýzy vycházel z předchozího. „I když Rusko nebude sledovat agresivní politiku územní expanze, jeho podezření vůči britské a americké politice bude přesto pokračovat... Vztahy Ruska s Britským impériem a Spojenými státy budou ve velmi velké míře záviset na schopnosti každé strany přesvědčit druhou o upřímnosti svého odhodlání spolupracovat.“²¹ V reálu ovšem vítězily mocensko-politické zájmy a hry a někdy i jen pouhé preference jedinců.

Přibližně ve stejné době tři vrcholní sovětsští diplomaté zpracovali svá vlastní hodnocení a pohledy na nový poválečný svět. Již 11. ledna 1944 zpracoval jako první a předal lidovému komisaři zahraničních záležitostí Vjačeslavovi M. Molotovovi svoji představu poválečného světa dřívější dlouhodobý sovětský velvyslanec ve Velké Británii a nyní náměstek lidového komisaře zahraničních záležitostí Ivan Majskij.²² V polovině července 1944 poslal svoji

analýzu do Moskvy mladý sovětský velvyslanec ve Spojených státech Andrej A. Gromyko a v polovině listopadu 1944 a v lednu 1945 (10. a 11. ledna) dokončil a předal Molotovovi své tři analýzy Maxim Litvinov, náměstek V. M. Molotova a předseda komise komisariátu zahraničního záležitostí pro přípravu mírových dohod a poválečného uspořádání Evropy.²³

Jednotliví autoři se pochopitelně lišili v detailech svých přístupů a pohledů a v návrzích na řešení problémů, avšak společný všem třem byl jejich mimořádný důraz na zajištění bezpečnosti Sovětského svazu, čímž vlastně potvrzovali závěry britské tajné služby a předjímalí kroky, které uskutečnil Stalin pro její zajištění.²⁴

Problém řady britských tajných materiálů spočíval v tom, že alespoň část z nich, byť nevíme přesněji jakou, relativně brzy předávaly sovětské tajné služby Stalinovi. Ty mu také 6. listopadu 1945 předaly ruský překlad zmíněného memoranda „The Security of the British Empire“, které zpracoval společný výbor náčelníků štábů 29. června, tedy asi měsíc před konferencí v Postupimi. Materiál ve výhledu do roku 1955 až 1960 definoval Sovětský svaz jako hlavního protivníka Velké Británie a britské vládě doporučoval, aby přijala řadu opatření k neutralizaci „sovětské hrozby“. Britská vláda měla podle těchto doporučení mj. posílit své zvláštní vztahy se Spojenými státy a usilovat o zaangażování se Spojených států při obraně západní Evropy a dalších zemí světa.²⁵

Stalina musely tajné materiály nutně vést ke krokům, jejichž cílem bylo posílení sovětské kontroly nad zeměmi střední a východní Evropy tak, aby udržel nově vytvářený systém chránící sovětskou hranici a aby zabránil jejich možnému odvratu od Moskvy zpět k Západu, který by znovu odkryl jeho západní hranici. Sovětský neobratný postup, kterým si posiloval své mocenské pozice především na Balkáně a v Polsku ovšem generoval kritiku a protesty Spojených států a Velké Británie a eskaloval kolotoč rostoucí nedůvěry a vzájemných protiakcí. Je ovšem otázkou, zda v případě Polska a možná i jiných zemí nebyl tento odpor jen účelový, neboť Churchillův děs z postupu Sovětského svazu do střední Evropy a z jeho akcí v Polsku byl možná jen poněkud hraný. Churchill mohl považovat polskou otázku jen za nástroj, záminku k utužování celkové protisovětské politiky. Krátce před

svoji smrtí měl totiž napsat, že „Polsko je skvělý háček, na který je [Sovětský svaz] můžeme chytit“.²⁶

Tajné materiály sice jasně potvrzovaly odklon Spojenců od spolupráce přes soupeření a nepřátelství až k potenciálnímu válečnému střetu, avšak sloužily jen jako podklady a doporučení vrcholným vládním orgánům. Na nich bylo, zda je akceptují, v jaké míře a jaké konečné postoje zaujmou. Avšak s těmito „tajnými“ signály, které ukazovaly, že vztahy mezi Spojenci se rychle zhoršují, ovšem plně rezonovaly také signály ve „veřejné“ rovině. Otevřeně a velmi rychle se začal postoj anglosaských spojenců vůči Moskvě měnit prakticky ihned po jaltské konferenci, ať již v podobě kritiky sovětského drsného postupu v Polsku v závěrečných fázích války, v otázce osvobození Prahy, hádkou nového amerického prezidenta Harryho S. Trumana s Molotovem ve Washingtonu v polovině dubna 1945, či při náhlém zastavení programu Lend-Leas, který nebyl ani konzultován s americkými spojenci a jehož náhlé zastavení musela Moskva vnímat minimálně jako výraz absolutního nezájmu nové americké administrativy o obnovu zničeného Sovětského svazu. Stalin podle S. Butlerové v něm viděl protisovětský krok, k němuž by za Rooseveltova života nemohlo dojít.²⁷

Specifickou roli v mezispojeneckých vztazích sehrála jaderná, resp. atomová bomba, a to ještě dříve než explodovala. Stalina se evidentně hluboce dotklo, že Spojené státy vyvíjely tak mocnou zbraň, aniž by informovaly svého spojence. Na známou Trumanovu zmínku z 24. července 1945 totiž, že Spojené státy vyvíjejí novou mimořádně ničivou zbraň, reagoval jak známo zdrženlivě. Plně si však uvědomoval její význam a již v prosinci 1944 dostal schopný organizátor Lavrentij P. Berija, jeden ze zástupců předsedy Státního výboru obrany a lidový komisař vnitra, rozkaz, aby dohlížel na rozvoj prací „nad uranem“. 20. srpna 1945 byl pak Berija jmenovaný předsedou Speciálního výboru při Státním výboru obrany, který řídil práce spojené s jaderným výzkumem a posléze s výrobou sovětské jaderné bomby.²⁸

Rozhodnutí Trumana použít jaderné bomby proti Japonsku bylo jistě možné interpretovat jako snahu přimět Japonsko ke kapitulaci, ostatně se o něm diskutuje celá desetiletí, avšak v Moskvě ho hodnotili jako signál a hrozbu silou Sovětskému svazu. Navíc

Truman, který 2. září oznamoval Američanům podepsání japonské kapitulace a konec války, si plně přisvojil zásluhy za toto vítězství. O amerických spojencích se zmínil jen letmo, aniž by je vůbec jmenoval.²⁹

Vzhledem k rozsahu devastace, kterou za války utrpěl Sovětský svaz, byla rozhodující obnova jeho ekonomiky, infrastruktury, ale také celých zničených měst a vesnic, což kladlo ovšem zcela enormní nároky na finanční prostředky a materiální zdroje. V tomto čistě úzkém ekonomickém ohledu byl Sovětský svaz zcela kompatibilní se Spojenými státy. Moskva potřebovala kvanta prostředků na obnovu a měla velké rezervy zlata, drahých kamenů a strategických surovin, měla ale problémy s financováním obnovy a s rychlým získáním nejrůznějších materiálů, strojů a vybavení. K vykrytí tohoto deficitu potřebovala především půjčku od Spojených států. Ty měly jak finanční prostředky, tak mohutný průmysl schopný dodat Sovětskému svazu veškeré potřebné náležitosti k obnově.

První nezávazný slib, že Spojené státy poskytnou SSSR půjčku, mu dal již v roce 1941 prezident Franklin D. Roosevelt. S obratem ve válce nabývala otázka půjčky na důležitosti. O této věci padlo několik zmínek za jednání sovětských a amerických diplomatů a jednal o ní Roosevelt s americkým velvyslancem v SSSR Averelem Harrimanem na konferenci v Teheránu, i když o ní nejednali se Stalinem. Harriman plně podporoval poskytnutí půjčky, i když poradce velvyslanectví George F. Kennan nikoliv. V následujících měsících byla však záležitost půjčky, její výše, podmínek apod. poměrně rozsáhle projednávána.³⁰

Ministr financí Rooseveltovy administrativy Henry Morgenthau počátkem ledna 1945 například navrhol, aby Spojené státy poskytly Sovětskému svazu úvěr ve výši 10 miliard dolarů s 2% ročním úrokem, který by Moskva splácela vývozem strategických surovin, zlata a dalších komodit v průběhu 35 let. Molotov sám hovořil v rozhovoru s Harrimanem 3. ledna 1945 o půjčce ve výši 6 miliard dolarů s úrokem 2,25 % a splatností 30 let.³¹

V každém případě státní department 27. ledna 1945 pověřil americké velvyslanectví v Moskvě, aby sovětské vládě oficiálně sdělilo, že Spojené státy zkoumají možnosti a způsoby poskytnutí dlouhodobých úvěrů Sovětskému svazu na poválečnou rekonstrukci

s tím, že bude muset být ještě učiněna řada kroků, než bude definitivní dohoda uzavřena. Americká vláda však ujišťovala sovětskou o tom, že poskytnutí dlouhodobých poválečných úvěrů považuje za důležitý prvek poválečných vztahů obou zemí.³²

Na jaltské konferenci obě strany o záležitosti prakticky nejednaly a po Rooseveltově smrti získali vliv odpůrci půjčky, resp. Moskvy obecně. Když se v červenci 1945 stal státním tajemníkem (ministrem zahraničních věcí USA) James F. Byrnes, vyjádřil nechuť k podobnému kroku a v září sdělil svému britskému protějšku Ernestu Bevinovi, že státní department získal kontrolu nad přidělováním půjček, a je proto „nyní v pozici, kdy je může použít jako jednu z diplomatických zbraní“. A dodal: „Tento skrytý nátlak by nám pomohl dosáhnout našich politických požadavků od Ruska.“³³

Byrnes ale zvolil velmi nešťastný model jednání, který musel přesvědčit druhou stranu, netýkalo se to jen Sovětskému svazu, ale např. i Československa a dalších zemí, že Spojené státy změnily svoje přístupy a uchýlily se k politice z pozice síly. Když totiž Moskva požádala v srpnu 1945 americkou Export-Import Bank o půjčku ve výši 1 miliardy dolarů, byla odmítnuta, avšak krátce na to Spojené státy poskytly Velké Británii úvěr ve výši 3,75 miliardy dolarů. Moskva o americký úvěr velmi usilovala. Když Sovětský svaz navštívila delegace Kongresu vedená senátorem Claudem Pepperem, přijal ji 17. září Stalin. Lákal Peppera a ostatní členy delegace, aby souhlasili s udělením půjčky zdůrazňováním potřeby obnovy země a poukazováním na obrovské rozměry a nenasycenost sovětského trhu. Kongresmany několikrát ujišťoval, že Moskva použije půjčku výhradně na obnovu, nikoliv na zbrojení.³⁴

V následujících měsících se však nic nedělo. Vztahy obou mocností se postupně zhoršovaly. V březnu 1946 americké ministerstvo zahraničních věcí oznámilo, že se sovětská žádost o půjčku ze srpna 1945 při stěhování úřadů ztratila. [!] Daleko později se Byrnes přiznal k naprosto neuvěřitelnému kroku totiž, že sám zařídil, aby se příslušné materiály ztratily. „Nechal jsem je zařadit do další zasunuté složky a byl jsem si stoprocentně jistý, že je nový ministr financí Fred Vinson nebude hledat.“³⁵

PROBLÉMY S REPARACEMI A KONTROLOU JAPONSKA

Na jaltské konferenci se Spojenci dohodli na výšce německých reparací na úrovni 20 miliard dolarů, z nichž měl Sovětský svaz obdržet polovinu. V Postupimi ale nový americký prezident prohlásil, že uvedená suma nebyla nikdy závazná a snažil se o to, aby se nová suma celkových reparací snížila jen na 10 miliard dolarů. Nakonec bylo dosaženo kompromisu, podle něhož byla vzata za základ německá výroba roku 1932 a co ji převyšovalo, bylo určeno k reparacím. Každá okupační mocnost měla čerpat reparace z „přebytků“ své okupační zóny a Sovětský svaz měl také dostat 10 % reparací ze západních okupačních zón a dalších 15 % výměnou za dodávky potravin ze sovětské zóny.

Kritikové reparací a částečné deindustrializace Německa, především americké průmyslové kruhy a senátoři Republikánské strany, namítali, že projekt reparací bude soustavně ničit německý průmysl a ekonomiku. Rekriminace dané mj. sovětskou praxí odvážet ze své okupační zóny celé zbylé podniky, vyústily v rozhodnutí generála Luciuse Claye, zástupce velitele americké okupační zóny, aby počátkem května 1946 zastavil dodávky reparací všem odběratelům z americké zóny. Současně se Američané snažili získat větší vliv na průmyslové oblasti v britské okupační zóně, aby je zapojily do obnovy Německa.

Na jaltské konferenci Stalin také potvrdil Rooseveltovi svůj slib již z Teheránu, totiž že Sovětský svaz do tří měsíců po skončení války v Evropě vyhlásí válku Japonsku a zlikviduje silnou japonskou kvantungskou armádu v Mandžusku. Odměnou za to mu měla být navrácená území, základny a práva, o které připravilo carské Rusko Japonsko po rusko-japonské válce 1904–1905, a navíc měla Moskva získat čtyři z Kurilských ostrovů.

Moskva proto na jaře 1945 vypověděla Japonsku smlouvu o neútočení a již ke konci války v Evropě zahájila přepravu vojsk na Dálný východ. Stav sovětských příprav na operaci hodnotilo politbyro ÚV Všesvazové komunistické strany (bolševiků) – VKS(b) na zasedání 26. a 27. června. Zúčastnili se ho kromě členů politbyra nejvyšší armádní velitelé a velitelé Bajkalského a Dálnévýchodního frontu, jejichž vojska měla operaci provést. Při projednávání

problematiky navrhl maršál Kiril Mereckov, aby sovětská vojska obsadila také ostrov Hokkaido. Kromě jistých hospodářských kvalit by kontrola ostrova měla váhu při jednáních o budoucnosti Japonska a z vojenského hlediska by uzavřela přístupy do Ochotského moře a usnadnila by kontrolu lodních tras do Vladivostoku. Podpořil ho prý Nikita S. Chruščov, proti byl ekonom Nikolaj A. Vozněsenskiij a Molotov, který podtrhl, že vylodění na ostrově by Spojenci chápali jako flagrantní porušení jaltských dohod. Maršál Georgij K. Žukov se vyslovil proti z vojenských hledisek.

Po svržení amerických jaderných bomb na Hirošimu a Nagasaki a vstupu sovětských vojsk do války Japonsko přijalo 14. srpna postupimské podmínky a kapitulovalo. Následujícího dne poslal generál Douglas MacArthur, vrchní spojenecký velitel v Tichém oceánu, do Moskvy ke schválení text rozkazu č. 1 s podmínkami kapitulace. Stalin s nimi celkem souhlasil, ale žádal o doplnění o dva body: že se japonské síly na Kurilských ostrovech vzdají sovětské armádě a dále navrhoval, aby demarkační linie na ostrově Hokkaido vedla po linii spojující města Kuširo na východě a Rumoi na západě, čímž by Moskva dostala pod kontrolu menší severní část ostrova. Stalin se při tom odvolával na sovětské veřejné mínění, pro které mělo být mimořádně důležité, aby získalo náhradu za japonskou okupaci Sachalinu a dalších území v letech po rusko-japonské válce.

Truman nicméně nehodlal Stalinovi vyjít vstříc. Později napsal, že „jakkoliv jsme chtěli, aby Rusko vstoupilo do války [proti Japonsku], zkušenost z Postupimi mě vedla k rozhodnutí nepovolit, aby Rusové kontrolovali jakoukoliv část Japonska“. V odpovědi Stalinovi, kam dorazila 18. srpna proto odmítl Stalinův návrh bez vysvětlení s tím, že japonská vojska na velkých japonských ostrovech Hokkaido, Honšú, Šikoku, Kjúšú, se vzdají MacArthurovi.

Zdá se, že odmítnutí návrhu na sovětskou kontrolu severu ostrova Hokkaido Stalina nepřijemně překvapilo. 22. srpna psal Trumanovi, že „já a moji kolegové jsme neočekávali takovou odpověď“.³⁶

Novou napjatou atmosféru demonstrovalo již první zasedání Rady ministrů zahraničních věcí, orgánu, který vznikl rozhodnutím jaltské konference, jež se sešla na první zasedání 11. září 1945 v Londýně. Jednání bylo plné napětí, výpadů a ministři nebyli

schopni se shodnout na ničem. Vlastní jednání začalo překvapivou žádostí Byrnese a Bevina, jež šlo daleko nad závěry jaltské, resp. postupimské konference, totiž aby se jednání Rady zúčastnili také ministři zahraničních věcí Francie a Číny. Molotov byl o tom ochoten uvažovat, avšak vzápětí toho litoval, neboť vyvolal Stalinův hněv. Ten mu nařídil, aby se držel striktně závěrů vrcholných spojeneckých konferencí a nenechal sovětskou delegaci vmanévrovat do situace, kdy by musela čelit ještě větší převaze než nyní. Nakonec padlo v Radě rozhodnutí, že se francouzská a čínská delegace zúčastní jednání jen v případě projednávání takové agendy, která by se jich přímo týkala. Zdá se, že Stalin již tehdy zahájil přípravu k tažení proti Molotovovi, které koncem 40. let vyvrcholilo jeho odvoláním z funkcí.³⁷

Molotov spojeneckým ministrům připomněl, že Sovětský svaz požaduje, aby do jeho správy bylo předáno dřívější území států Osy, konkrétně měl zájem o libyjskou oblast Tripoli. Vrchní velení amerického námořnictva bylo však ostrě proti tomu, aby Sovětský svaz získal jakoukoliv základnu ve Středozezemním moři, a proto byl Molotovův požadavek striktně odmítnut. Stejně jako jeho žádost, aby Moskva dostala větší vliv nad kontrolou Japonska.³⁸

Velký střet vyvolaly spory okolo uznání prosovětských vlád v Rumunsku a Bulharsku. Spojené státy sice předložily koncepty mírových smluv s oběma státy, avšak s výslovným konstatováním, že mírové rozhovory s nimi budou moci začít teprve tehdy, až proběhnou reorganizace jejich vlád na širší demokratické základně.³⁹ Moskva ani v jedné z nich však neměla zdaleka zajištěné pozice, a proto ke kompromisu došlo až v prosinci 1945 na dalším zasedání Rady ministrů zahraničních věcí v Moskvě. Po rozšíření obou vlád o zástupce opozičních sil a určitých dalších krocích obě anglosaské mocnosti diplomaticky uznaly rumunskou i bulharskou vládu.⁴⁰

K dohodě nedošlo ani v hlavní německé otázce. 20. září Byrnes v rozhovoru s Molotovem neočekávaně navrhl americký plán dohody. Německo mělo být na dobu 20 až 25 let demilitarizováno a čtyřstranná kontrola Německa postupně odbourávána. Molotov sice v telegramu Stalinovi vyjádřil zájem o navrhovaný plán, Stalin ho však zcela zavrhl s tím, že Američané chtějí odvést